

Еμίνακο

Науковий щоквартальник
№2 (18) (квітень-червень)
Том 1

Київ-Миколаїв
2017

УДК 94+327+930+902/904

Засновник видання:

Науково-дослідний центр «Лукомор'є» Інституту археології НАН України

Зареєстровано як друкований засіб масової інформації (Реєстраційне свідоцтво: КВ № 13415-2299Р)

Журнал внесено до Переліку наукових фахових видань України з історичних наук (Наказ МОН України № 1328 від 21 грудня 2015 року)

Головний редактор: *Олександр Тригуб*

Заступники головного редактора: *Ігор Кривошея, Віктор Погромський*

Відповідальний секретар: *Кирило Горбенко*

Редакційна колегія: Буйських А.В., д.і.н., ст. наук. співр. (Київ, Україна)
Гаврилюк Н.О., д.і.н., ст. наук. співр. (Київ, Україна)
Гребенніков Ю.С., к.і.н., доцент (Миколаїв, Україна)
Гречко Д.С., к.і.н., ст. наук. співр. (Київ, Україна)
Димчик Рафал, доктор історії, ад'юнкт (Познань, Польща)
Казьмирчук Г.Д., д.і.н., професор (Київ, Україна)
Кривошея Ір.І., д.і.н., професор (Умань, Україна)
Кринко Є.Ф., д.і.н., професор (Ростов-на-Дону, Російська Федерація)
Михайлуца М.І., д.і.н., професор (Одеса, Україна)
Панковський В.Б., к.і.н., наук. співр. (Київ, Україна)
Симоненко О.В., д.і.н., професор (Київ, Україна)
Смирнов І.О., к.і.н., доцент (Миколаїв, Україна)
Тихонов А.К., д.і.н., професор (Володимир, Російська Федерація)
Тробські Мацей, доктор габілітований, професор (Ченстохова, Польща)
Шитюк М.М., д.і.н., професор (Миколаїв, Україна)
Шкляж Й.М., д.і.н., професор (Миколаїв, Україна)

Рецензенти:

Господаренко О.В., кандидат історичних наук, доцент (МНУ імені В. Сухомлинського)
Ігнатуша О.М., доктор історичних наук, професор (Запорізький національний університет)
Тодоров І.Я., доктор історичних наук, професор (Ужгородський національний університет)

Адреса редакції:

54003, м. Миколаїв, площа Адміралтейська 1, Інститут історії, політології та права МНУ імені В. Сухомлинського, Науково-дослідний центр «Лукомор'є», **E-mail:** alextrigub@ukr.net

Дивіться наші статті на сторінках:

Офіційна сторінка в Інтернеті: <http://www.eminak.mksat.net>

Журнал індексується:

Системою РІНЦ (Російська Федерація) та розміщено у бібліотеці **e-LIBRARY.RU**
Наукометричною системою **Index Copernicus** (Республіка Польща) – ICV 2015: 40.07.
Наукометричною базою **Open Academic Journals Index** – Impact Factor OAJI: 0.201
Статті й анотації присутні у міжнародній бібліотечній базі **EBSCO Information Services** (EBSCO, США)

Емінак: науковий щоквартальник. – 2017. – № 2 (18) (квітень-червень). – Т. 1. – 143 с.

Рекомендовано до друку Науково-методичною радою НДЦ «Лукомор'є» (протокол № 5 від 10.05.2017 р.)

Статті подаються в авторській редакції. Автори несуть відповідальність за достовірність фактів, імен і за граматичні та стилістичні помилки.

ISSN 1998-4634

© Автори статей, 2017

© Науково-дослідний центр «Лукомор'є», 2017

* **Емінак** (грец.) – за однією з версій, ім'я скіфського царя, що здійснював владу над Ольвією.

ЗМІСТ

Історія України

Доценко Віктор Реформи Данила Романовича та піднесення Галицько-Волинського князівства у другій половині XIII ст.	5
Ткачук Віталій Символіка антимінсу як дару у православній церкві XVII-XVIII ст.	10
Шеретюк Руслана, Стоколос Надія Медична справа як один із векторів діяльності римо-католицьких чернечих орденів на теренах Волині (XVII – перша половина XIX ст.)	19
Маслійчук Володимир Училищна реформа у Київському намісництві та Київське Головне народне училище (1788-1796 рр.)	26
Доморослий Валентин Діяльність українських депутатів щодо вирішення національного питання у другій Державній думі Російської імперії	32
Срібняк Ігор «Що ви нам про книжки і науку? Ви нам хліба вистарайтеся...» (українська «пропаганда» у таборі Фрайштадт, Австро-Угорщина у кінці 1914 – на початку 1915 рр.)	39
Хоменко Віталій Суспільно-політична діяльність Михайла Грушевського в еміграції (1919-1924 рр.)	45
Мандрик-Мельничук Марія Історія жінок у боротьбі за незалежність: Ольга Гузар	50
Матухно Юлія Маніпулятивні методи більшовиків у процесі впровадження та реалізації святкової політики у 1920-х рр. (на матеріалах Півдня України)	56
Холутовська Ірина Промисловий сектор економіки України у роки «перебудови»	62

Всесвітня історія та міжнародні відносини

Нефедов Костянтин Культ перших царів династії Селевкідів у світлі нового напису з Ег Еолійських (російською мовою)	68
Михайлюк Марина Порятунок західноєвропейського єврейства у роки нацистського режиму	75
Распутіна Лідія Українсько-китайські зв'язки: історія та сучасні тенденції	85
Матлай Любава Історичний і політичний феномен монархії (на прикладі Королівства Іспанії)	90
Вовчук Людмила, Андреева Катерина Нормативно-правова база канадсько-російських відносин як передумова для взаємовигідного партнерства	95
Іваннікова Ірина Теоретико-методологічні засади дослідження «м'якої сили» КНР	99

Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

Жмака Віталій Соціально-економічний розвиток міст Лівобережної України у 1920-ті роки: джерельна база питання	105
Теплова Інна Історіографія дослідження роду Скадовських	112
Ухач Василь Сучасна вітчизняна історіографія «повстанських республік» як однієї із форм українського повстанського запілля (весна 1943 – поч. 1945 рр.)	117

Історія науки і техніки

Петрученко Олексій Граф С.Ю. Вітте про спорудження стратегічних залізниць	123
Бурлак Ганна Професор В.Є. Таїров (1859-1938) – засновник розсадницької бази виноградарства України	128
Бєлова Ольга Євген Храпливий – фундатор теорії суспільної агрономії у Галичині (1899-1949 рр.)	135

CONTENT

History of Ukraine

Dotsenko Viktor	Reforms of Danylo Romanovyts and Galicia-Volyn principality's ascension in the second part of the XIII th century	5
Tkachuk Vitaliy	Symbolism of antimimension as a gift in the Orthodox Church of the XVII-XVIII centuries	10
Sheretyuk Ruslana, Stokolos Nadija	Medical affair as one of the vectors of Roman Catholic monastic orders in the territory of Volyn (XVII – the first half of the XIX century)	19
Masliychuk Volodymyr	School reform in Kyiv province and Kyiv main people school (1788-1796)	26
Domoroslyi Valentyn	The activity of Ukrainian deputies concerning the solution of nationality issue in the Second State Duma of Russian Empire	32
Sribnyak Ihor	«What do we about books and science? You completion us bread...» (Ukrainian «propaganda» in the camp Freistadt, Austria-Hungary in late 1914 – early 1915)	39
Khomenko Vitaliy	The Mykhaylo Hrushevskiy's Social and Political Activity in the Emigration (1919-1924)	45
Mandryk-Melnychuk Mariya	The history of woman in the struggle for independent: Olga Huzar	50
Matuhno Julia	Manipulative methods of bilshovikiv in the proceedings of the two realistics of sunflower politics in 1920s (in the South Ukraine)	56
Homutovska Irina	Industrial sector of Ukrainian economy in the year of «perestroika»	62

World History and International Relations

Nefedov Konstantyn	Cult of the First Seleucid Kings in the Light of the New Inscription from Aigai in Aiolis (in Russian)	68
Mykhailiuk Maryna	Salvation Jews Western European during the Nazi Regime	75
Rasputina Lidiia	Ukrainian-Chinese relations: history and current trends	85
Matlay Lyubava	Historical and political phenomenon of the monarchy (by the example of the Kingdom of Spain)	90
Vovchuk Ludmyla, Andreieva Kateryna	Normative and legal framework of the Canadian-Russian relations as a prerequisite for a mutually beneficial partnership	95
Ivannikova Iryna	Theoretical and methodological basis of the study of China's «soft power»	99

Historiography, Source Study and Special Historical Disciplines

Zhmaka Vitaliy	Social and economical development of the towns on the Left-Bank Ukraine in the 1920s: the sources of the question	105
Teplova Inna	Historiography of the study of the Skadovs'ki family	112
Ukhach Vasyl	Modern domestic historiography of the «rebel republics» as one of the forms of the Ukrainian rebel zapillia (spring 1943 – early 1945)	117

History of Science and Technology

Petruchenko Alexey	Earl S. Vitte about construction of strategic railways	123
Burlac Ganna	Professor V. Tairov (1859-1938) – the founder of viticulture nursering base in Ukraine	128
Belova Olga	Evgen Hraplyvyiy – the founder of theory of public agronomy in Galychyna (1899-1949)	135

УДК 94 (477) Грушевський «1919/1924»

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В ЕМІГРАЦІЇ (1919-1924 рр.)

Віталій Хоменко

Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАНУ
Україна, 01001, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4
e-mail: vitalhomenko@ukr.net

На перший погляд, життя та діяльність Михайла Грушевського вже надзвичайно прискіпливо досліджені українськими вченими. Такий висновок можна зробити, оскільки, йдеться про найславнішого вітчизняного історика, визначного археографа та джерелознавця, відомого організатора наукової діяльності, талановитого історика літератури тощо. Суспільствознавець також відомий як активний політичний діяч, але оцінки його політичних досягнень не такі однозначні, як наукових, навіть більше, вони носять діаметрально протилежний характер. Причиною є те, що політична біографія історика має ще дуже багато малодосліджених або невивчених сторінок.

М. Грушевський завжди був в епіцентрі політичного життя. Варто лише згадати у цьому контексті його діяльність у добу українських визвольних змагань 1917-1918 років. Його заслуги у справі налагодження ефективної роботи Центральної Ради, творення законодавчої бази, зокрема, прийняття чотирьох знакових законів-універсалів, утворення уряду – Генерального Секретаріату, проголошення УНР, безсумнівно, є незаперечними. Після приходу до влади гетьмана П. Скоропадського історик змушений був відійти від політичних справ і більше займатись науковою роботою. Згодом, з установами влади Директорії, М. Грушевський спробував знову включитись у справу українського державотворення, але невдало, нова влада більше не потребувала його досвіду, знань і впливу. Перебуваючи у таких обставинах колишній голова Центральної Ради приймає рішення виїхати за кордон. Слід наголосити, що на цьому його політична діяльність не була припинена, вона просто була перенесена за межі України, хоча залишилась українською за змістом.

Потрібно відзначити, що еміграційний період діяльності М. Грушевського є надзвичайно цікавим для істориків-грушевськознавців. На думку більшості дослідників саме ця сторінка його біографії є найменш вивче-

ною [1; 2; 3] і ми з цим однозначно погоджуємось. В еміграції історик, що завжди відзначався величезною працездатністю, яку неодноразово відмічали його сучасники у своїх спогадах, розгорнув активну діяльність, у тому числі й у політичній сфері.

Наукових праць, які присвячені безпосередньо проблемам політичної діяльності М. Грушевського за кордоном годі шукати. Ці питання досліджуються або у біографічних нарисах, наприклад, Ігоря Верби та Юрія Шаповала [4], Томаса Приймака [5], Сергія Плохія [6], Ярослава Малика [7], Віталія Тельвака та Руслана Пирого [8], де, фактично, описується життя історика в еміграції, або у статтях, які вивчають окремі напрями його діяльності: Тетяни Бевз [9], Аркадія Жуковського [10], Петра Овдієнка [11], Руслана Пирого [12], Віталія Тельвака [13], Юрія Шаповала [14], Лариси Кутілової [15] й інших, але спеціальних студій про політичні здобутки суспільствознавця за кордоном, за великою мірою, поки ще не написано. Тому ми спробуємо у статті частково заповнити цю порожнечу, коротко проаналізувавши політичні досягнення славного історика доби еміграції.

Отже, метою статті є з'ясування особливостей політичної діяльності колишнього голови Центральної Ради в еміграції, визначення політичних завдань, які ставив М. Грушевський за кордоном, а також, виділення основних політичних проектів історика протягом еміграційного етапу його життя.

М. Грушевський виїхав за кордон 20 березня 1919 року як представник Закордонної делегації Української партії соціалістів-революціонерів (далі – ЗД УПСР). Відтак, першим політичним проектом історика за кордоном була діяльність ЗД. Про діяльність ЗД УПСР, крім вищезгаданих авторів, також писала Тетяна Бевз [16], але, у першу чергу, вчена досліджувала історію УПСР, а не політичну біографію суспільствознавця.

Чому М. Грушевський вирішив емігрувати? Вважаємо, що основною причиною було його

прагнення продовжувати політичну діяльність. На Батьківщині він вже не міг нею займатись. М. Грушевському залишалась лише можливість наукової праці, але йому цього було замало, тому він вирішує шукати можливості для реалізації своїх політичних планів за кордоном.

Яка ж була мета діяльності Закордонної делегації? М. Грушевський називає наступні завдання, вказуючи, що отримав він їх від ЦК УПСР: зв'язатися з II Інтернаціоналом, забезпечити входження УПСР до його складу, зав'язати зв'язки з соціалістичними та демократичними організаціями й групами [17]. Хочеться наголосити, що вплив історика на УПСР був дуже суттєвий, довгий час, а саме з 1917 року, він фактично визначав політику партії, хоча й не був її членом. На думку суспільствознавця саме за УПСР було майбутнє українського визвольного руху [18]. Крім того, М. Грушевський сам звернувся до ЦК УПСР з пропозицією виїхати за кордон «для контакту з заграничними соціалістичними організаціями» [19]. Саме історик був обраний головою ЗД УПСР і був ним протягом усього періоду існування ЗД [20; 21; 22]. Отже, вважати його рядовим виконавцем рішень ЦК УПСР недоречно. І саме у той час історик вважав «безпосередній стик з європейською демократією» більш важливим, ніж «залицання коло антантських кабінетів» [23]. Не можна не згадати і той факт, що попервах від УПСР до Закордонної делегації входило лише двоє осіб: М. Грушевський і Д. Ісаєвич, отже, весь тягар підготовчої організаційної роботи лягав, безсумнівно, на плечі колишнього голови Центральної Ради.

Перебуваючи у Празі, український політик підготував усі необхідні матеріали для подання до конгресу II Інтернаціоналу, який мав відбутися у Люцерні. Вони були опубліковані французькою мовою у вигляді трьох брошур, які розкривали історію та програму УПСР; відображали перебіг подій в Україні з екскурсом у минуле, містили аналіз соціальної структури українського суспільства та земельний закон Центральної Ради [24; 25]. Вже з цього переліку документів бачимо, що М. Грушевський дуже ґрунтовно та системно підходив до своєї політичної діяльності.

Вважаємо, що саме завдяки старанням М. Грушевського Люцернська конференція прийняла УПСР до II Інтернаціоналу, визнала незалежність Української Народної Республіки, поставила вимогу до Паризької мирної конференції про визнання України як неза-

лежної держави з прийняттям її до Ліги Націй тощо. Це були вагомі досягнення ЗД УПСР, хоча вони й не були повністю реалізовані.

Не будемо зупинятись на інших аспектах діяльності ЗД УПСР, оскільки, про це вже достатньо написано. Наголосимо на тому, що саме професор Грушевський спрямовував дії УПСР, визначав її ідеологію та програму, їздив на закордонні конгреси [26], тобто, був основною рушійною силою партії. Отже, ЗД УПСР була, фактично, політичним проектом М. Грушевського і в еміграції історик намагався реалізувати за її допомогою свої політичні плани та своє бачення тактики та методів визвольної боротьби за українську державність.

Другим політичним проектом М. Грушевського була діяльність Комітету Незалежної України (далі – КНУК), який також відомий під назвою Комітет порятунку. Знову ж таки, діяльність КНУК є малодосліджена. Найбільш повно його історія була проаналізована Андрієм Садовим [27], окремі факти згадано у працях Ю. Шаповала [14], А. Жуковського [10], Л. Кутілової [15], Василя Марочка [28], Володимира Трощинського [29], Данила Судина [30].

КНУК було утворено 26 липня 1919 р. у Парижі [31]. Фактичним ініціатором його заснування був М. Грушевський, який також був неформальним лідером організації. На засідання КНУК від 16 листопада історик був обраний головою комітету [32]. Саме у його фонді 1235, у Центральному державному історичному архіві в місті Києві, знаходиться основний масив документів про діяльність КНУК. Більшість матеріалів зберігається у справі 65, яка називається «Матеріали про створення та діяльність Комітету незалежної України (КНУК) під керівництвом Грушевського М.С.». Завдання організації бачились наступним чином: «В головніших політичних центрах Європи заснувати свої відділи, з сталим осідком, для того щоб вийти в безпосередній зносини з політичними партіями, впливовими діячами й представниками преси. Для освідомлювання політичних кругів і преси вже тепер приступити, разом з представниками інших покривджених народів бувшої Росії, до видання часописи на французькій і англійській мові, яку розсилать членам парламентів, політичним діячам, важнішим органам преси цілого світу. Для поширювання вірних відомостей і збивання баламуцтва розширюваних нашими ворогами тепер же розпочать видаванне ґрунтовних книжок про Україну та український нарід, на французькій та англійській мові» [33].

Потрібно зауважити що КНУК досить тісно був пов'язаний з УПСР. Крім того факту, що керував у них обох М. Грушевський, з документів бачимо, що значна частина членів ЗД УПСР одночасно входили і до КНУК, наприклад, Д. Ісаєвич, М. Шраг, М. Чечель, О. Жуковський, М. Шаповал [34]. Дуже часто збори КНУК збігалися з конференціями Закордонної делегації [35]. Тобто, ця організація теж була власне політичним проектом М. Грушевського і без його ініціативи й організаційного хисту вона так і не була б створена.

Третім політичним проектом можна вважати діяльність Українського соціологічного інституту (далі – УСІ). Це питання, напевно, є найбільш вивченим. Про УСІ писали у своїх дослідженнях вже вищезгадані Ю. Шаповал [14], В. Трошинський [29], Д. Судин [30], а також, такі історики, як Володимир Потульницький [36], Ірина Матяш [37], Василь Ульяновський [38; 39]. На перший погляд здається, що УСІ не міг бути якимось чином пов'язаний з політикою, але це не так, адже крім наукової роботи та видання наукової літератури його співробітники проводили і лекційну та пропагандистську діяльність [40], а сам історик вважав, що «наукова діяльність завжди повинна супроводжуватися громадсько-політичною» [41]. Крім того, саме М. Грушевському належить авторство проектів УСІ, в яких, крім власне наукових засад діяльності, бачимо і політичну складову: утримувати зв'язки з національними й інтернаціональними організаціями, які виражають сучасний соціальний рух і представляти у них український народ; стежити за світовим соціальним рухом, світовими соціологічними дослідженнями, а також популяризувати їхні результати для українського громадянства [42]; мати представництво у II Інтернаціоналі та подібних організаціях, створити філії у головних центрах світу [43].

Тобто, історик чудово розумів вимоги часу до політичної діяльності. В умовах поразки визвольних змагань і відсутності власної державності вагомим фактором політичної боротьби ставала інформація. Разом з тим, суттєво зростала роль партій і соціальних рухів. Тому вчений намагався донести «українське питання» до владних кіл провідних європейських держав, брав участь у партійних об'єднаннях на кшталт Інтернаціоналу тощо.

Але поступово М. Грушевський змушений був згорнути діяльність своїх політичних організацій. Причини цього були різними і їх з'ясування потребує окремого дослідження.

Сучасні вчені володіють достатньою кількістю джерел, які дозволяють показати серйозні проблеми для історика у реалізації більшості з його проектів за кордоном. Звісно, що такий стан речей змушував шукати вихід і таким виходом для нього могло стати повернення до України. Першим з його проектів, 31 серпня 1920 року, припинив свою діяльність КНУК і це було логічно, адже всі його завдання цілком легально вже виконував УСІ, який, до речі, і став його офіційним правонаступником [44].

З 1922 року спостерігається надзвичайно суттєве зменшення впливу М. Грушевського та його Закордонної делегації як на УПСР, так і взагалі на український еміграційний політикум.

На підтвердження цього наведемо декілька прикладів. З лютого 1922 року на Всеукраїнській нараді агітпропів завідуючий агітпропом ЦК КП(б)У М. Попов доповідав, що «...група Грушевського за границей совершенно изолирована и не пользуется влиянием...» [45]. 29 жовтня 1922 року Секретаріат ЦК КП(б)У розглянув питання про українську еміграцію. Представник УСРР у Чехословаччині М. Левицький повідомив, що «Еще есть центр, который находится в Вене, поскольку там сидел Грушевский, который сейчас остался без ничего, потому что все грушенята разбежались... и этот центр сейчас отживает» [46], а також: «Грушевский совершенно сам один остался» [47].

М. Грушевський писав у своїй «Автобіографії» (з 1926 року): «...1922 р. зложив і делегацький мандат, з огляду на принципіальні розходження, і віддався виключно науковій роботі в Укр. Соц. Інституті» [48].

Також варто процитувати лист історика до київського центру УПСР, надісланий 24 листопада 1922 року, в якому він аргументував своє рішення припинити свої повноваження як члена Закордонної делегації УПСР. У ньому М. Грушевський зазначав, що «Воля моя не видержує еміграційного життя і хорує... Репрезентувати партію, котра веде таке апокрифічне існування... виступати її іменем, входити в зв'язки з соціалістичними партіями неможливо... бути партійним делегатом за кордоном в таких умовах неможливо...» [49].

Крім того, варто згадати ще одну цікаву сторінку у діяльності М. Грушевського за кордоном, яку теж можна частково віднести до суспільно-політичної діяльності. Маємо на увазі його прагнення допомогти голодуючим в Україні. Так от, на засіданні Політбюро

ЦК КП(б)У від 18 жовтня 1922 року, більшовики вирішили «принять меры к прекращению работы организации Помгола на Украине, действующих вне контроля комиссии Помгола (представителей комитета Грушевского и др.)» [50]. Тобто, всі старання історика у справі допомоги голодуючим зводились нанівець, радянське керівництво відмовилось від його допомоги.

У той же час, наприкінці 1922 року фактично припинив своє існування й УСІ [51], розбудові якого М. Грушевський приділяв дуже багато зусиль.

Отже, можемо підсумувати, що можливі суспільно-політичні напрямки діяльності М. Грушевського поступово обмежувались. Він змушений був згортати свої політичні проекти. Таким чином, робимо висновок, що політична діяльність М. Грушевського в еміграції, незважаючи на першопочаткові успіхи, зазнала невдачі. Докладених істориком зусиль не вистачило, щоб у повній мірі реалізувати за кордоном його політичну програму. На це вплинули як суб'єктивні, так і об'єктивні чинники. Але вважати М. Грушевського поганим політиком, на нашу думку, недоречно. Він робив все, що міг і навіть більше. Уявити, що на його місці у тих складних умовах хтось інший міг досягти кращих результатів, дуже важко. Зрозуміло, що така ситуація не могла позитивно впливати на бажання історика залишатися в еміграції. Адже М. Грушевський, який завжди відзначався активністю у різних сферах життя та феноменальною працездатністю, дуже важко переживав таку вимушену бездіяльність. Все, що фактично надалі йому залишалось робити, це продовжувати спроби займатись науковою роботою та намагатись видавати свої праці. Але й тут для історика були суттєві перешкоди, пов'язані з відсутністю в європейських архівах достатньої джерельної бази для продовження його українознавчих історичних досліджень і постійним зменшенням попиту на його книги, що приводило, у свою чергу, до труднощів матеріального характеру. І в результаті М. Грушевський вирішує повернутися до України, де буде намагатись продовжувати політичну боротьбу, скориставшись досягненнями українізаційного проекту радянської влади.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гирич І. Біля джерел наукового грушевськознавства / Ігор Гирич // На службі Клію. Збірник наукових праць на пошану Любомира Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – Київ – Нью-Йорк – Париж – Львів, 2000. – С. 88.
2. Тельвак В. Діяльність Михайла Грушевського емігра-

ційної доби в дискусіях першої половини 20-х років / Віталій Тельвак // Історіографічні дослідження в Україні: 36. наук. праць. – 2008. – Вип. 15. – С. 181.

3. Панькова С. «...Ні хвилі не вважав себе емігрантом, тільки закордонним робітником на нашій національній ниві» (Публіцистика Михайла Грушевського доби еміграції: квітень 1919 р. – лютий 1924 р.) / С. Панькова // Грушевський Михайло Сергійович. Твори: У 50 т. / М.С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. – Львів: Видавництво «Світ», 2002 – Т. 4. Кн. 2. – С. V.

4. Шаповал Ю. Михайло Грушевський / Юрій Шаповал, Ігор Верба. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2005. – С. 201-228.

5. Prymak T.M. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture / Thomas M. Prymak. – Toronto: University of Toronto Press, 1987. – P. 180-207.

6. Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / Сергій Плохій. – К.: Критика, 2011. – С. 223-237.

7. Малик Я.Й. Михайло Грушевський: війна, революція, еміграція: монографія / Я.Й. Малик. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2011. – С. 93-154.

8. Михайло Грушевський: біографічний нарис / Р.Я. Пиріг, В.В. Тельвак. – К.: Либідь, 2017. – С. 402-416.

9. Бевз Т. М. Грушевський та Українська партія соціалістів-революціонерів / Т. Бевз // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. – К., 2002. – С. 208-216.

10. Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М.С. Грушевського на еміграції, 1919-1924 рр. / А. Жуковський // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 96-125.

11. Овдієнко П. М.С. Грушевський як політичний діяч П. Овдієнко // Матеріали міжнародної наукової конференції «М. Грушевський – історик, общественный и политический деятель, человек». – Уфа: Изд. Центр Филиала МГОПУ им. М.А. Шолохова в г. Уфе, 2005. – С. 40-46.

12. Пиріг Р. Ідейно-політичні підстави компромісу Михайла Грушевського з більшовицькою владою / Руслан Пиріг // Український історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 4-19.

13. Тельвак В. Діяльність Михайла Грушевського еміграційної доби в дискусіях першої половини 20-х років. – С. 181-203.

14. Шаповал Ю. Занурення у темряву: Михайло Грушевський у 1919-1934 рр. / Ю. Шаповал // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.: Збірник наукових праць, присвячений пам'яті акад. НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора / Відп. ред. В.А. Смолій / НАН України, Інститут історії України. – В 2-х т. – К.: Інститут історії України, 2004. – Т. 1. – С. 306-421.

15. Кутілова Л. Діяльність Михайла Грушевського у перші роки еміграції / Л. Кутілова // Українська діаспора. – 1994. – № 5. – С. 118-136.

16. Бевз Т.А. Діяльність Закордонної делегації Української партії соціалістів-революціонерів / Т.А. Бевз // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – 2009. – Т. XXIII – С. 368-385.

17. Грушевський М. В першій делегації української партії соціалістів-революціонерів (квітень 1919 р. – лютий 1920 р.) // Грушевський Михайло Сергійович. Твори: У 50 т. / М.С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. – Львів: Видавництво «Світ», 2002 – Т. 4. Кн. 2. – С. 112.

18. Грушевський М. Лист до редакції щоденника «Вперед» / М.С. Грушевський // Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Т-во «Знання» України, 1991. – С. 236.

19. Грушевський М. В першій делегації української партії соціалістів-революціонерів (квітень 1919 р. – лютий 1920 р.). – С. 111.

20. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф.43, оп.1, спр.77а, арк.2зв.

21. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.206, арк.14зв.

22. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.86, арк.3.

23. Грушевський М. В першій делегації української партії соціалістів-революціонерів (квітень 1919 р. – лютий 1920 р.). – С. 111.

24. Бевз Т.А. Діяльність Закордонної делегації Української партії соціалістів-революціонерів. – С. 369.

25. Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М.С. Грушевського на еміграції, 1919-1924 рр. – С. 100.

26. Там само. – С. 99.

27. Садов А.М. М.С. Грушевський і Комітет Незалежної України за матеріалами родинного фонду Грушевських

(ЦДІАК, ф. 1235) / А.М. Садов // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 697-724.

28. Марочко В. «Що чути з України і Києва...»: Невідомі листи Михайла Грушевського 1919-1922 рр. / В. Марочко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2005. – Вип. 14. – С. 80-93.

29. Трощинський В.П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / В.П. Трощинський. – К.: Інтел. – 1994. – 260 с.

30. Судин Д.Ю. Женевський період діяльності Українського соціологічного інституту (серпень 1919 – березень 1920 рр.) / Д.Ю. Судин // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. – 2012. – Вип. 6. – С. 37-50.

31. Центральний державний історичний архів в м.Києві (ЦДІАК України), ф.1235, оп.1, спр.65, арк.4.

32. Там само, арк.44-45.

33. Там само, арк.4-5.

34. Там само, арк.44, 28.

35. Садов А.М. М.С. Грушевський і Комітет Незалежної України за матеріалами родинного фонду Грушевських (ЦДІАК, ф. 1235). – С. 699.

36. Потульніцький В.А. Наукова діяльність М.С. Грушевського в еміграції (1919-1924 рр.) / В.А. Потульніцький // Український історичний журнал. – 1992. – № 2. – С. 48-57.

37. Матяш І. Український соціологічний інститут М.Грушевського: основні напрями та етапи діяльності / І. Матяш // Український історик. – 2000. – Ч. 4. – С. 44-56.

38. Ульяновський В. Проекти українського соціологічного інституту М.С. Грушевського / Василь Ульяновський // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – № 7. – С. 109-123.

39. Ульяновський В. Чому не було створено «празької історичної школи» М. Грушевського / Василь Ульяновський // Український історик. – 2002. – Ч. 1-4. – С. 209-256.

40. Потульніцький В.А. Наукова діяльність М.С. Грушевського в еміграції (1919-1924 рр.). – С. 49.

41. Судин Д.Ю. Женевський період діяльності Українського соціологічного інституту (серпень 1919 – березень 1920 рр.). – С. 38.

42. Сохань П. Грушевський і Academia: ідея, змагання, діяльність / П.С. Сохань, В.І. Ульяновський, С.М. Кіржаєв. – К.: Інститут української археографії АН України, 1993. – С. 200.

43. Там само. – С. 201.

44. ЦДІАК України, ф.1235, оп.1, спр.65, арк.41.

45. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.1454, арк.141.

46. ЦДАГО України, ф.1, оп.7, спр.20, арк.35.

47. Там само, арк.36.

48. Винар Л. Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року / Любомир Винар. – Нью-Йорк – Мюнхен – Торонто: Українське історичне товариство, 1981. – С. 29.

49. Шевченко Ф.П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну / Ф.П. Шевченко // Український історичний журнал. – 1966. – № 11. – С. 22-23.

50. ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.30, арк.81.

51. Шаповал Ю. Занурення у темряву: Михайло Грушевський у 1919-1934 рр. – С. 316.

Хоменко Віталій Суспільно-політична діяльність Михайла Грушевського в еміграції (1919-1924 рр.)

У статті проаналізовано суспільно-політичну діяльність Михайла Грушевського доби еміграції. Визначено, що колишній голова Центральної Ради не припинив займатись політичними питаннями, перебуваючи за межами України. Розглянуто основні політичні проекти вченого, з'ясовано, які завдання та цілі він ставив перед Закордонною Делегацією УПСР, Комітетом Незалежної України, Українським Соціологічним Інститутом. Зроблено висновок, що саме невдачі у суспільно-політичній сфері призвели до повернення М. Грушевського на радянську Україну.

Ключові слова: еміграція, політичні проекти, Закордонна Делегація, УПСР, Комітет Незалежної України, Український Соціологічний Інститут, грушевськознавство

Хоменко Віталій Общественно-политическая деятельность Михаила Грушевского в эмиграции (1919-1924 гг.)

В статье проанализирована общественно-политическая деятельность Михаила Грушевского периода эмиграции. Определено, что бывший председатель Центральной Рады не прекратил заниматься политическими вопросами, находясь за пределами Украины. Рассмотрены основные политические проекты ученого, выяснено, какие задачи и цели он ставил перед Зарубежной Делегацией УПСР, Комитетом Независимой Украины, Украинским Социологическим Институтом. Сделан вывод, что именно неудачи в общественно-политической сфере привели к возвращению М. Грушевского в Советскую Украину.

Ключевые слова: эмиграция, политические проекты, Зарубежная Делегация, УПСР, Комитет Независимой Украины, Украинский Социологический Институт, грушевсковедение

Khomenko Vitaliy The Mykhaylo Hrushevskiy's Social and Political Activity in the Emigration (1919-1924)

The world famous Ukrainian historian Mykhaylo Hrushevskiy's social and political activity during the emigration period has been analyzed in the article. It was found out that the reason of the scientist departure abroad was the Directory authority installation which didn't need the experience, knowledge and influence of the former chairman of the Central Council. Just the opportunity of the scientific work remained for Mykhaylo Hrushevskiy's but that was not enough for him and that is why he made up his mind to search the opportunities for his political plans realization. Because of such difficult circumstances M. Hrushevskiy took a logical decision to go abroad. It is emphasized that his political activity wasn't ceased and was simply removed beyond the Ukraine bounds though remained Ukrainian in its content.

It has been found out that during the emigration period the historian, which was always noted with the greatest capacity for work, developed a very active political movement. The main political projects have been examined which consist the activity of the USRP Foreign Delegation, the Independent Ukraine Committee and Ukrainian Sociological Institute. The tasks and the aim, which M. Hrushevskiy had set for them, were defined. The historiography of the problem was characterized in a short way.

The conclusion has been made that the possible social and political tendency of M. Hrushevskiy's activity were limited step by step. Because of the subjective and objective factors totality the historian was made to finish his political projects. The evidences of the resources about the circumstances which caused the end of the social scientist political activity have been adduced. It has been also emphasized that the historian failed in the full realization of his political program abroad. And exactly the social and political sphere fails caused the M. Hrushevskiy's homecoming to the Soviet Ukraine where he tried to continue his political struggle having used the ukrainization project achievements of the soviet council.

Keywords: emigration, political projects, Foreign Delegation, the USRP, the Independent Ukraine Committee, Ukrainian Sociological Institute, M. Hrushevskiy studies

Рецензенти:

Кривошея І.І., к.і.н., професор

Тригуб О.П., д.і.н., професор